

Umar ERGASHEV,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi
 E-mail: ergashev_u@gmail.com
 99 4558987

NamMQI dotsenti, f.f.n., N.Shaydullayev taqrizi asosida

TEMIR-QAPIG' – SUG'D VA TOHARISTON ORASIDAGI TARIXIY TOG' GUZARI

Аннотация

Maqolada O'rta Osiyoning eng qadimiy tog' guzarlaridan biri, Buyuk Ipak yo'lining shimoliy va janubiy yo'nalishlarini o'zaro bog'lagan Darband – Temir-darvoza ming yillar davomida mintaqa xalqlari siyosiy-iqtisodiy va madaniy hayotida chuqur iz qoldirganligini ilmiy asoslari keltirilgan, ushbu yo'ning asrlar bo'yi faoliyat ko'rsatishi, bojxona vazifasini o'tashi, askarlar tomonidan qo'riqlanishi, vaqti-vaqti bilan ta'mirlab turilishi bo'yicha ayrim istiqbolli ma'lumotlar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: “Temir-qapig'”, “Temir-darvoza”, “Darband-i ohanin”, “Dari-ohanin”, “Tiyen-men”, Darband, Istami yabg'u, Istami, Tardu xoqon, Yenchu-O'guz, Syuan Szan, “Tarix ar-rusul va-l-muluk”, Sabqari (Su-bo'g'ra), Kuhitang (Quyitang), Chag'oniyon.

ТЕМИР-КАПЫГ - ИСТОРИЧЕСКИЙ ГОРНЫЙ ХРЕБЕТ МЕЖДУ СОГДОМ И ТОХАРИСТАНОМ

Аннотация

В статье приводится научное обоснование того, что Дарбанд – железные ворота, одна из древнейших горных достопримечательностей Средней Азии, соединяющая Северное и южное направления Великого Шелкового пути, на протяжении тысячелетий оставляли глубокий след в политико-экономической и культурной жизни народов региона. Обсуждались некоторые многообещающие данные о том, как дорога функционировала на протяжении веков, служила таможенной, охранялась солдатами и периодически ремонтировалась.

Ключевые слова: “Темір-капыг”, “Железные ворота”, “Дарбанд-и оханин”, “Дари-оханин”, “Тянь-Мэн”, Дарбанд, Истами Ябгу, Истами, тарду Каган, Йенчуогуз, Сюань Сянь, “Тарих АР-русул ва-ль-мулук”, Сабқари (Су-бугра), Кухитанг (Куйтанг), Чаганион.

TEMIR-QAPIG IS A HISTORIC MOUNTAIN CAVE BETWEEN SUGHD AND TOHARISTAN

Annotation

In the article, one of the most ancient mountain beauties of Central Asia, which connected the northern and southern directions of the Great Silk Road, Darband-Iron-Gate the scientific basis for the fact that for thousands of years the peoples of the region have left a deep mark on their political and economic and cultural life has been cited, some promising data on the centuries-old operation of this road, its customs function, its guard by soldiers, its periodic maintenance have been discussed.

Key words: “Iron-Cage”, “Iron-Gate”, “Darband-i ohanin”, “dari-ohanin”, “Tien-men”, Darband, Istami yabgü, Istami, Tardu khoqon, Yenchuoguz, Syuan Szan, Sabqari (Su-throat), Kuhitang (Quyitang), Chaganiyon.

Kirish. Turli tillarga mansub qadimiy yozma manbalarda “Temir-darvoza” deb tilga olinib, bugungi kunda Qashqa va Surxon vohalarini o'zaro bog'lagan Dehqonobod va Boysun tumanlari oralig'ida joylashgan Darband mavzesi atroflarining bir qismi yaqin o'tmishda Buxoro amirligining ma'muriy birliklaridan biri - G'uzor bekligiga qarashli bo'lgan[1]. Ilk o'rta asrlarga tegishli qadimgi turk-run yozuvli O'rxun bitiktoshlarida “Temir-qapig'”, o'rta asrlar forsiy manbalarida “Darband-i ohanin”, “Dari-ohanin” (Temir-darvoza), shu davrlarga oid turk-mo'g'ul tillarida esa “Temir-qahalg'a” ko'rinishlarida qayd etiladi.

Ushbu tarixiy mavzeni 630- yillarda Janubiy Sug'd (G'uzor va atroflari) orqali Tohariston o'lkasi (Janubiy O'zbekiston – Janubiy Tojikiston – Shimoliy Afg'oniston)ga o'tgan va Hindistonga yo'l olgan xitoy rohibi Syuan Szan o'z tilida “Tiyen-men”, ya'ni “Temir-darvoza” ko'rinishida keltirgan[2]. Aslida miloddan oldingi mingyilliklardan boshlangan O'rta Osiyo va unga janubdan qo'shni Hind o'lkalari oralig'idagi savdo yo'llarini o'zaro bog'lab turgan ushbu tog' yo'li Baqtriya o'lkasidan Sug'diyonaga o'tuvchi karvonlar uchun o'ziga xos “ko'prik” vazifasini bajargani qadimiy manbalardan ma'lum.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda Boysun tog'lari bag'rida Darband nomli qishloq Boysun shahridan 17 km g'arbda, Sherobod daryosi qirg'og'ida yastanib yotibdi. Qadim Baqtriyaning shimoldagi manzillaridan biri bo'lgan ushbu mavze qadimgi Temir-darvoza – Darbandi-ohanin tog' yo'li bilan aloqadordir. Bu yer O'rta Osiyo tarixining ko'plab siyosiy voqealariga guvoh bo'lgan. Miloddan oldingi so'nggi mingyilliklar o'rtalarida Eron Ahamoniylari qo'shinlari Sug'dga yurish qilganda ham, miloddan oldingi 332 yilda yunonistonlik Aleksandr Makedonskiy o'z qo'shinlari bilan O'rta Osiyoning ichkarisiga yo'l olganda ham asosan ana shu tog' yo'lidan o'tishgan. Miloddan oldingi IV – II asrlarda yashab o'tgan Yunon-Baqtriya davlati aynan shu yo'l orqali shimolga – Sug'd va unga qo'shni hududlarga o'zining siyosiy, iqtisodiy va madaniy ta'sirini o'tkazishga uringan. Kushon saltanati (mil.old. I – mil. III asrlar) davrida esa Darband xalqaro karvon yo'llari uchun muhim qatnov yo'lga aylanib, Volga – Uralbo'yi, Xorazm, Choch, Yettisuv, Farg'ona, Sibir – Oltoy tomonlardan janubga o'z mahsulotlarini olib o'tayotgan savdogarlarning asosiy qo'nalg'alaridan biri bo'lgan. O'z navbatida Eron va Hind o'lkalaridan shimolga tomon yo'lga chiqqan tujjorlar Kushon saltanati chegaralaridan Sug'dga, u orqali yuqorida sanab o'tilgan o'lkalarga safar qilar ekan “Temir-darvoza”ga to'xtab o'tishgan. Bu holat u yoki bu darajada so'nggi o'rta asrlargacha saqlanib qolgan bo'lib, G'uzor bekligiga oid yozma ma'lumotlar bundan darak berib turadi[3].

Ushbu tarixiy manzilning yanada rivojlanib, Buyuk ipak yo'lidagi bosh manzillaridan biriga aylanishi Kushon saltanati va undan keyin O'rta Osiyo tarix sahnasiga chiqib tushgan Xioniylar (III – IV asrlar), Eftaliylar (450-565) va Turk xoqonligi (552-744) davrlariga to'g'ri keladi. Buni o'sha kezlarga tegishli o'nlab yozma manbalardagi ma'lumotlar ko'rsatib turibdi. Ayniqsa, Turk xoqonligi davrida Darbandning ahamiyati yanada ortib, bu yer nafaqat mahalliy, balki xalqaro ahamiyatga ega bojxona markaziga aylangani turli manbalarda o'z ifodasini topgan. Ma'lumki, Turk xoqonligi kunchiqarda – O'rxun vodiysi (Mo'g'uliston), Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston, markazda O'rta Osiyo, kunbotarda Volga – Uralbo'ylari, Shimoliy Kavkaz, Qora dengizning shimoli, janubda Shimoliy Hindiston, Kobul va Qandahor hududlarini o'z ichiga olib, Ipak yo'lining har ikkala tarmog'i – “Shimoliy yo'nalish” va “Janubiy yo'nalish”ning katta qismi ushbu xoqonlik qo'l ostida edi[4]. Xoqonlik Sug'd, Tohariston va ularga qo'shni hududlarni ham qamrab olgan bo'lib, Darband uning asosiy bojxonalaridan biri edi. Buni

Tunyuquq, Kul Tegin va Bilga xoqon bitiktoshlarida tilga olingan quyidagi ma'lumotlar tasdiqlab turibdi: «(Ajdodlarim davrida) to'rt tomon butunlay dushman ekan. Lashkar tortib to'rt jihatdagi xalqni butunlay olganlar, butunlay tobe qilganlar. Boshi borni yukuntirgan, tizzasi borni cho'kallatganlar. Oldinga (sharqqa) Qadirqan yish (Xingan)ga, orqaga (g'arbga) Temir-qapig' (Toxariston)gacha manzil qildirgan. Ikkalasining orasida tashkilotiz (betartib) yashagan Ko'k turklarni tartibga solib, shu tariqa hukm surar ekan»[5].

560- yillarda Turk xoqonligi tarkibiga o'tgan Darband xoqonlikning kunbotardagi qanoti – G'arbiy Turk xoqonligi (568-740) tarkibiga kirib, bu yerda xoqonlikning asoschilaridan biri bo'lmish Istami yabg'u avlodlari hukm surgan. Istami va uning o'g'li Tardu xoqon (576-603) davrida G'arbiy xoqonlik hududi janubi-g'arbga qarata kengaytirilgan bir paytda, bu yer xoqonlikning eng chekka va muhim ahamiyatga molik chegara hududlaridan hisoblangan. Shu sababli Kul Tegin bitiktoshida ota-bobolarining o'z xalqini g'arbda Temir Qapiqqacha yerlashtirganiga alohida urg'u beriladi. Ushbu tog' guzarining shunga o'xshash boshqa go'zarlardan farqli o'laroq, yozma manbalarda alohida tilga olinishiga sabab esa, qadim zamonlardayoq Hindiston va Eron dan chiqib, Markaziy Osiyoning turli o'lkalariga yo'l oluvchi savdo karvonlari aynan shu manzilda to'xtashar va mazkur guzardan o'tishayotganida ulardan boj olinardi. Ayniqsa, o'sha paytda mazkur go'zarda tog' qoyalarga birlashtirilgan darvoza bo'lganligi diqqatni o'ziga tortadi. G'arbiy turk xoqoni ruxsati bilan Sharqiy Turkiston – Yettisuv (Issiqko'l – Tarozi) – Choch – Ustrushona – Sug'd – Tohariston – Kobul orqali Hindistonga yo'l olgan xitoy rohibi Syuan Szan va uning yo'ldoshlari Sug'dda Kesh (Shahrisabz)ga uchrab, undan tog' yo'li orqali Tuxolo (Tohariston)ga yetib kelganini o'zi yozib qoldirgan satrlarda quyidagicha ko'rsatib o'tgan: “Tiye-men (Temir-darvoza)ning o'ng va so'l ikki tomoni toqqa tutashgan. Tog' benihoya yuksak va tik qoyalardan iborat. Tor bir go'zar bo'lishiga qaramay (bu yerdan) o'tish ancha qiyin va tahlikali. (Kechit)ning ikki tomonidagi devor kabi qoya ham temir rangidadir. (Bu yerga) taxtadan qilingan darvoza joylashtirilgan va (bu darvozalar) temir qismlar bilan bir-biriga jipslashtirilib, mustahkamlangandir. Darvozalarning tepasida anchagina qo'ng'iroqchalar osilgan. (Bu yer) oshib o'tish qiyin va juda yaxshi qo'riqlangani uchun ushbu go'zar shunday nomlangan”[6]. Arab istilosiga uchragan Sug'd va Toharistonga xoqonlik tomonidan 710- yillarda amalga oshirilgan harbiy harakatlar bayon qilinadi ekan, «Sug'da xalqini tartibga o'layin deya, Yenchu-O'guz (Sirdaryo)ni kechib o'tib, Temir-qapig'gacha safarga chiqdik» mazmundagi ma'lumot[7] ham bu yerning deyarli 150 yil davomida Turk xoqonligi uchun siyosiy va iqtisodiy ahamiyati yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Turli tillarga mansub qadimiy yozma manbalarda “Temir-darvoza” deb tilga olinib, bugungi kunda Qashqa va Surxon vohalarini o'zaro bog'lagan Dehqonobod va Boysun tumanlari oralig'ida joylashgan Darband mavzesi atroflarining bir qismi yaqin o'tmishda Buxoro amirligining ma'muriy birliklaridan biri - G'uzor bekligiga qarashli bo'lgan. Ilk o'rta asrlarga tegishli qadimgi turk-run yozuvli O'rxun bitiktoshlarida “Temir-qapig'”, o'rta asrlar forsiy manbalarida “Darband-i ohanin”, “Dari-ohanin” (Temir-darvoza), shu davrlarga oid turk-mo'g'ul tillarida esa “Temir-qahalg'a” ko'rinishlarida qayd etiladi.

Ushbu tarixiy mavzeni 630- yillarda Janubiy Sug'd (G'uzor va atroflari) orqali Tohariston o'lkasi (Janubiy O'zbekiston – Janubiy Tojikiston – Shimoliy Afg'oniston)ga o'tgan va Hindistonga yo'l olgan xitoy rohibi Syuan Szan o'z tilida “Tiye-men”, ya'ni “Temir-darvoza” ko'rinishida keltirgan.

Bugungi kunda Boysun tog'lari bag'rida Darband nomli qishloq Boysun shahridan 17 km g'arbda, Sherobod daryosi qirg'og'ida yastanib yotibdi. Qadim Baqtriyaning shimoldagi manzillaridan biri bo'lgan ushbu mavze qadimgi Temir-darvoza – Darbandi-ohanin tog' yo'li bilan aloqadordir. Bu yer O'rta Osiyo tarixining ko'plab siyosiy voqe'liklariga guvoh bo'lgan. Miloddan oldingi so'nggi mingyilliklar o'talarida Eron Ahamoniyolari qo'shinlari Sug'dga yurish qilganda ham, miloddan oldingi 332 yilda yunonistonlik Aleksandr Makedonskiy o'z qo'shinlari bilan O'rta Osiyoning ichkarisiga yo'l olganda ham asosan shu tog' yo'lidan o'tishgan. Miloddan oldingi IV – II asrlarda yashab o'tgan Yunon-Baqtriya davlati aynan shu yo'l orqali shimolga – Sug'd va unga qo'shni hududlarga o'zining siyosiy, iqtisodiy va madaniy ta'sirini o'tkazishga uringan. Kushon saltanati (mil. old. I – mil. III asrlar) davrida esa Darband xalqaro karvon yo'llari uchun muhim qatnov yo'lga aylanib, Volga – Uralbo'yi, Xorazm, Choch, Yettisuv, Farg'ona, Sibir – Oltoy tomonlardan janubga o'z mahsulotlarini olib o'tayotgan savdogarlarning asosiy qo'nalg'alaridan biri bo'lgan. O'z navbatida Eron va Hind o'lkalaridan shimolga tomon yo'lga chiqqan tujjorlar Kushon saltanati chegaralaridan Sug'dga, u orqali yuqorida sanab o'tilgan o'lkalarga safar qilar ekan “Temir-darvoza”ga to'xtab o'tishgan. Bu holat u yoki bu darajada so'nggi o'rta asrlargacha saqlanib qolgan bo'lib, G'uzor bekligiga oid yozma ma'lumotlar bundan darak berib turadi.

Muhokama. Bundan ko'rinadiki, xitoy rohibi bu yerning mahalliy tillarda qanday ma'noda qo'llanilganidan, uning xitoychada qanday ma'no berishidan yaxshigina xabardor bo'lgan. Shu bilan birga, u bu yerning nega shunday atalishini bu yerda temirdan yasalgan yuksak darvoza borligi orqali tushuntirishga harakat qilgan. Tog' go'zariga bunday darvozaning o'rnatilishi o'z-o'zidan bo'lmay, balki bu yer vaqti-vaqti bilan yopib qo'yiladigan, go'zardan o'tuvchi savdo karvonlari boj to'lovlarini qilgandan keyin ularning o'tishiga ruxsat berilgan. Aslida bu yer davlat nazoratidagi, askarlar tomonidan qo'riqlanadigan joy bo'lib, har bir boshqaruvchi sulola karvonlardan boj olishdan katta foyda ko'rganlar. Karvonlardan boj undirish esa savdogarlarning shunchaki mamlakat hududidan o'tgani uchun to'lovi bo'lib qolmay, bojxonani qo'riqlovchilar chet el karvonlarining yo'llardagi xavfsizligini ta'minlashni ham o'z zimmasiga olganlar. Syuan Szan Darbanddan o'tgan paytlarda ham, undan deyarli 100 yil keyin qadimgi turk bitiktoshlari yozilgan chog'larda ham bu yer o'zining siyosiy va iqtisodiy ahamiyatini yo'qotmagan edi.

O'sha kezlarda xoqonlik Sug'd va Toharistonda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita boshqaruvni yo'lga qo'ygan bo'lib, bu hududga yaqin Samarqandda turkiy-sug'diy, Naxshabda turkiy, Keshda sug'diy va Toharistonda turkiy Yabg'ular kabi boshqaruvchilar hukm surar edi. Bunga xitoy rohibi yozib qoldirgan ma'lumotlar guvohlik beradi. Rohib va hamrohlar Tun yabg'u-xoqon tomonidan alohida ahamiyat berilgan Tohariston o'lkasiga yetib kelishadi. Rohib Tuxoristonni ta'riflar ekan, bu o'lkaning 27 katta-kichik hukmdorliklardan tashkil topganini va Turk xoqonligiga bo'ysunishini qayd qilib, Tun yabg'u-xoqon bu yerlarning umumiy boshqaruvchisi sifatida o'g'li Tardu shadni tayinlaganiga urg'u beradi[8]. Rohib Tuxoriston tuprog'iga qadam qo'ygach, Chiyeganna (Chag'oniyon), Tami (Termiz) va boshqa Tohariston hukmdorliklaridan o'tib, Tardu shadning qarorgohi Xo (Qunduz) shahriga yetib keladi. Garchi na Syuan Szan va na qadimgi turk bitiktoshlarida qayd etilmagan bo'lsa-da, Turk xoqonligi boshqaruvi chog'ida G'uzorni turkiy sulola boshqargan bo'lib, Abu Ja'far at-Tabariyning “Tarix ar-rusul va-l-muluk” (Payg'ambarlar va hukmdorlar tarixi) nomli asarida (IX asr) keltirilishicha, Xuzor (G'uzor) boshqaruvchisi Sabqari (Subo'g'ra) nomli hukmdor bo'lgan[9]. Ayrim tadqiqotchilar uning ismini qadimgi turkcha “su” (qo'shin) va “bo'g'ra” (erkak tuya) so'zlaridan yasalgan deb qaraydilar. Chamasi, Turk xoqonligi 560- yillarda Eftaliylarni yengib, o'zining janubiy chegaralarining Sug'dning eng chekka hukmdorligi G'uzorga yoki Darband tevaraklarida belgilagach, bu yerda o'z noiblarini boshqaruvga tayinlagan bo'lsalar kerak.

G'uzor bekligining Darbanddan boshqa ham bir necha qatnov yo'llari mavjud bo'lib, ularning bir qismi tog' go'zarlari, bir qismi esa tekisliklardan o'tgan. Beklik aholisini va karvonlarni Qarshi, Chiroqchi, Yakkabog', Shahrizabz tomonlarga olib boruvchi yo'llar asosan tekisliklarda joylashgan bo'lsa, muhim yo'llardan biri beklikka janubi-g'arbdan qo'shni Kerki, Kelif, Kuhitang yo'nalishlarining ayrimlari tekislik, ayrimlari esa tog' orqali amalga oshirilgan. G'uzorning janubiy yo'nalishida esa Darband o'zining qadimgi ahamiyatini saqlab qolgan holda xalqaro qatnov vazifasini bajarishda davom etgan.

Xulosa. Xullas, O'rta Osiyoning eng qadimiy tog' go'zarlaridan biri bo'lib, Buyuk Ipak yo'lining shimoliy va janubiy yo'nalishlarini o'zaro bog'lagan, ushbu yo'nalishlar orasidagi savdo ichki savdo yo'llari uchun o'ziga xos "ko'priq" vazifasini bajargan Darband – Temir-darvoza ming yillar davomida mintaqa xalqlari siyosiy-iqtisodiy va madaniy hayotida chuqur iz qoldirgan. Ushbu tog' yo'lining shimoliy uchida G'uzor hukmdorligi – mulkligi, janubiy uchida esa Chag'oniyon (Denov) hukmdorliklari joylashib, ularning har ikkalasi ushbu yo'lining asrlar bo'yi faoliyat ko'rsatishi, bojxona vazifasini o'tashi, askarlar tomonidan qo'riqlanishi, vaqti-vaqti bilan ta'mirlab turilishi va hokazolarni bajargan bo'lishlari kerak.

ADABIYOTLAR

1. Ilhomov Z.A. Tarixiy geografiya (O'zbek xonliklari tarixiy geografiyasi). – Toshkent, 2020. – B. 19, 21.
2. Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. – М., 1991;
3. Эрназаров А.Х. Г'узур беклигининг тарихий – географик шарҳи // Марказий Осиё тарихи ва маданияти. №1, 2023. – Б. 506-507.
4. Бобоёров Ф. Фарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – Б. 308-311.
5. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 103.
6. Бобоёров Ф. Тун ябғу-хоқон. – Тошкент: Abu-konsalt, 2011. – Б. 35.
7. Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003. – S. 49.
8. Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. – S. 138-139.
9. Камол Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 40.